

Wiśniewski, Jerzy

Nieznany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 roku = Неизвестный подлинник документа основания Аугустова от 1557 года = The Unknown Original Document of the Augustów Location of 1557

"Rocznik Białostocki", 3, 1962, s. [425]-437

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IV. ŹRÓDŁA

JERZY WIŚNIEWSKI

NIEZNANY ORYGINAŁ DOKUMENTU LOKACJI AUGUSTOWA Z 1557 ROKU

Неизвестный подлинник документа основания Аугустова от 1557 года

The Unknown Original Document of the Augustów Location of 1557

Pokój melneński w 1422 r. ostatecznie utrwalił podział ziem pojaćwieskich między państwo krzyżackie i Litwę. Ustalona wówczas granica przetrwała kilka wieków aż do naszych czasów. Stała się ona granicą polityczną, dzielącą niegdyś jednolite terytorium jednego narodu. Właścicielami ziem po obu stronach granicy stali się władcy obu państw — z jednej strony zakon krzyżacki, a z drugiej — książęta litewscy. Ustabilizowanie stosunków politycznych stworzyło warunki do ponownej kolonizacji opustoszałych ziem dawnej Jaćwieży. Osadnictwo było również czynnikiem utrwalającym zdobycze i przebieg granicy. Dlatego też przede wszystkim osiedlony zostaje przez obie strony — krzyżacką i litewską — pas przygraniczny. Najstarszy zrąb osad powstał po obu stronach granicy w ciągu XV i pierwszej połowy XVI w. Osadnictwo, posuwając się od granicy Mazowsza na rzece Łek, czerpało osadników spośród napływającej z Mazowsza ludności polskiej. Zarówno Krzyżacy, jak i książęta litewscy osiedlali w południowej części Jaćwieży w pierwszym rzędzie osadników polskich, w małym stopniu ruskich i wyjątkowo litewskich. Dzięki temu podzielona politycznie południowa część dawnej Jaćwieży pod względem etnicznym stanowiła jednolitą całość. Po stronie krzyżackiej pod opieką istniejącego już w XIV w. zamku w Elku powstały jako jedne z pierwszych wsie: Chełchy nad rzeką Legą w 1431 r., Nowa Wieś w 1439 r., Krzywe nad jeziorem Krzywe w 1439 r., Golubie przy drodze z Elku na Litwę w 1440 r. itd. Do roku 1500 powstało tam około 95 wsi¹. Po stronie litewskiej osadnictwo było znacznie słabsze. Utrwalało się ono pod opieką dawnego jaćwieskiego grodu Raj. Już przed 1500 r. istniały tam wsie: Czarny Las (dziś Czarna Wieś), Wozna Wieś,

¹ W. Kętrzyński, O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich, Lwów 1882, Biblioteka Ossolińskich, Zbiór materiałów do historii polskiej, z. VII/VIII, str. 448-459, 497-504.

Judziki, Solistówka, Międzylesie (przez nadanie proboszczowi rajgrodzkiemu z czasem nazwane Popowem), nie istniejące Biele (między Pomianami i Żrobkami), nie istniejące Solniki (między Rajgrodem a Żrobkami), Bargłów, Netta i Barszcze (założone w 1499 r. przez mieszczanina rajgrodzkiego Piotra Leckiego, zwanego Barszczem)². Początki ich zapewne sięgają czasów wielkiego księcia Witolda († 1430). Niewątpliwie już przed r. 1500 powstały w Czarnym Lesie między rzeką Łek a Rajgrodem przynajmniej niektóre z wsi drobnoszlacheckich; zapewne: Toczyłowo, Szymany-Góra, Pieńczykowo, Bukowo, Kołaki, Karwowo, gdyż w dokumencie nadania dóbr rajgrodzko-goniądzkich dla Radziwiłłów jest mowa o siedzącej w tych dobrach drobnej szlachcie za przywilejami wielkich książąt Witolda, Zygmunta Kiejstutowicza, Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra³. W 1503 r. przez nadanie (Aleksandra Jagiellończyka) części Solistowa Pawłowi Pomianowi Grabowskiemu powstały wsie: Pomiany i Łabętnik⁴. Czy początkowo wsie podrajgrodzkie wraz ze szmatem puszczy pojaćwieskiej w tej okolicy wchodziły, jak by należało się spodziewać, wraz z całą południową Jaćwieżą w skład ogromnego kompleksu, głównie puszczańskiego, gospodarskich dóbr grodzieńskich, nie wiadomo. Pierwsze wiadomości, pochodzące z czasów Kazimierza Jagiellończyka mówią o sprawowaniu nad nimi rządów przez namiestnika z dalekiego, podlaskiego Bielska, lub — o przynależności do ziemi bielskiej⁵.

Przez długi czas, z wyjątkiem nieznacznych nadań na rzecz drobnej szlachty nie uszczuplano dóbr przy granicy krzyżackiej w pobliżu Rajgrodu darowiznami na rzecz osób prywatnych. Dopiero po 1500 r.⁶ Aleksander Jagiellończyk nadał swemu marszałkowi dwornemu kniaziowi Michałowi Glińskiemu dobra rajgrodzkie i goniądzkie. Niedługo się nimi Gliński cieszył. Oskarżony o zdradę uciekł z kraju i dobra rajgrodzkie i goniądzkie Zygmunt I nadał w 1509 r. Mikołajowi Radziwiłłowi, ówczesnemu wojewodzie trockiemu, późniejszemu wojewodzie wileńskiemu i kanclerzowi WXL⁷. Nowy pan († przed 1522 r.), a po nim jego żona Elżbieta z domu Sakowiczówna i syn

² „Archeografičeskij Sbornik”, Vilna 1867, t. I, str. 25; I. Kapica Milewski, Herbarz, Kraków 1870, str. 398-399; AGAD w Warszawie, Kapiciana, 62, 77.

³ AGAD, Dok. miast, nr 7550 i 7563.

⁴ AGAD, Kapiciana 55.

⁵ Namiestnikiem był za Kazimierza Jagiellończyka Olechno Sakowicz, Kapica Milewski, jw., str. 398-399. W 1499 r. namiestnikiem bielskim był Mikołaj Radziwiłł, podczaszy wielkiego księcia, późniejszy właściciel dóbr rajgrodzkich, AGAD, Kapiciana 77, Dok. miast nr 7550 i inne dokumenty nadań.

⁶ A. Jabłonowski, Podlasie, t. II, str. 132, Polska XVI w., t. VI, „Źródła Dziejowe”, t. XVII — bez podania źródła pisze, że to nastąpiło w 1505 r.

⁷ AGAD, Dok. miast nr 7564 i 7566; A. Boniecki, Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w., Warszawa 1887, str. 271.

Jan Radziwiłł, podczaszy litewski i starosta żmudzki († 1542) prowadzili dalej akcję kolonizacyjną, osiedlając drobną szlachtę i chłopów. Przed rokiem 1519 Wojciech Reszka, otrzymawszy od Mikołaja Radziwiłła nadanie zakłada w Krzewie Wielkim wieś Reszki⁸. Przed rokiem 1519 powstały jeszcze wsie Rumiejki, Hostyki (dziś część Rajgrodu na północnym brzegu jeziora za Jegrznią), Gorstwinny i folwark proboszcza rajgrodzkiego Wilkowo (tak nazwany od imienia ówczesnego plebana ks. Stanisława Wilka)⁹. Jan Żrobek otrzymawszy w 1525 r. od Jana Radziwiłła część Solistowa zakłada wieś Żrobki¹⁰. Przed rokiem 1529 Tomasz Kukowski zakłada w Krzewie Małym wieś Kukowo¹¹. Przed rokiem 1529 Rutkowscy zakładają wieś chłopską Wolę Rutkowską (dziś Rutki Stare i Nowe) a Białosukniowie Grabowscy wieś Wolę Białosuknieńską (dziś Grabowo)¹².

W 1529 r. doszło do sporu granicznego między Radziwiłłami a królem Zygmuntem I, a właściwie królową Boną¹³ i ich synem Zygmuntem Augustem. Oskarżono Radziwiłłów o zagrabienie i przyłączenie do dóbr rajgrodzkich pasa puszczy między rzekę Szelistówką (Solistówką), jeziorem Dręstwo, rzeką Jegrznią i Łek a rzeką Pruską (dziś Kamienny Bród), jeziorem Necko i rzeką Mietą (Nettą) oraz o wypędzenie stamtąd osoczników i bartników grodzieńskich. Po dłuższym procesie dokonano w 1536 r. ostatecznego rozgraniczenia między dobrami radziwiłłowskimi a królewskimi. Granicę ustalono na linii: rzeka Solistówka, jezioro Dręstwo, rzeka Jegrznia i Łek¹⁴. Równocześnie wtedy Radziwiłłom odebrano wielki szmat ziemi między Biebrzą, Nereślą a Brzozówką, który włączono do dóbr knyszyńskich. Przynależność ziem między Rajgrodem a Neckiem po odebraniu ich Radziwiłłom nie była stała. W 1537 r. opiekowali się nią namiestnicy z Grodna, a później starostowie knyszyńscy (np. w 1544 i 1555 r.).

Na odebranych ziemiach włączonych do dóbr młodego Zygmunta Au-

⁸ Kapica Milewski, jw., str. 353; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 1777, str. 305.

⁹ Jw., str. 305-307.

¹⁰ AGAD, Kapiciana 55.

¹¹ W. Semkowicz, Wywody szlachectwa w Polsce XIV-XVII w., Lwów 1913, str. 243, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, t. III.

¹² AGAD, Kapiciana 62; „Archeografisches Sbornik”, jw., str. 25; W. Pocięcha, Królowa Bona (1494-1557), Czasy i ludzie Odrodzenia, t. III, Poznań 1958, str. 252.

¹³ Bona otrzymała w 1524 r. puszcę grodzieńską aż po granicę Prus; Pocięcha, jw., t. III, str. 101.

¹⁴ Wyrok zatwierdził Zygmunt I w Krakowie 25.XI.1536 r. Szczegółowy opis tego procesu, nie wszędzie jednak ściśle, podaje Pocięcha, jw., t. III, str. 159-166. Warto zauważyć, że dokumenty z 1515 r. (zatwierdzenie nadania przez Zygmunta I) podają granicę dóbr Radziwiłłów na rzece Necie (AGAD, Dok. miejskie, nr 7550, 7563), a więc zgodnie ze stanem posiadania Radziwiłłów w 1529 r. Akta procesu podają wsie, rzekomo założone przez Radziwiłłów na zagrabionym terenie (Pocięcha, jw., str. 160), a tymczasem według danych z Metryki Litewskiej niejedna z tych wsi istniała jeszcze przed Radziwiłłami.

gusta¹⁵ w dalszym ciągu kontynuowano akcję osadniczą. W 1537 r. Zygmunt August przez Jerzego Zielepuchę, namiestnika grodzieńskiego dał 50 włók w puszczy grodzieńskiej Michałowi Grzybowskiemu z Zacieczek (pow. wąsowski) i Maciejowi z Mocarzy (pow. wiski) na założenie 2 nowych wsi¹⁶. Założono na nich wsie: Jezioroki i Kamionkę. Przed 1560 r. powstają jeszcze wsie Lipówka, Żarnowo, Biernatki. Proces osadniczy między Rajgrodem a rzeką Nettą w zasadzie do tego czasu został zakończony. Do tego terenu osadniczego od północy dotykał pas osadniczy dóbr dowspudzkich Wołłowiczów (nadanie puszczy „przy granicy rajgrodzkiej” w 1513 r.) i wsi królewskich Janówka, Pruska (dziś Pruska Wielka) i Nowa Wola (dziś Pruska Mała) — nadanych w 1563 r. również Wołłowiczom.

Wyrazem zakończenia osiedlania ziem między Rajgrodem a jeziorem Necko było założenie ośrodka miejskiego — Augustowa — dla obsługi tam położonych wsi dóbr królewskich. Najstarszy wyrosł tam ośrodek miejski¹⁷ i parafialny¹⁸ to Rajgród, ale on znajdował się w rękach prywatnych. Dla dóbr królewskich trzeba było stworzyć nowy ośrodek. Parafię fundował Zygmunt August w 1544 r. w Bargłowie, przyłączając do niej wszystkie wsie królewskie między Rajgrodem i Nettą¹⁹. Bargłów jednak nie wyrósł na miasto.

Obok potrzeby obsługi wsi dóbr królewskich powstała konieczność stworzenia ośrodka usługowego dla szlaku handlowego, w jaki rozwinęła się w początkach XVI w. stara „wielka droga”, biegnąca z Grodna przez Rajgród na Prusy i na Mazowsze (wspominana nieraz w wyżej wymienianych dokumentach i innych źródłach). Jej przebieg można dość dokładnie wytyczyć. Ponowne zasiedlanie terenów pojaćwieskich i rozwój stosunków handlowych między Prusami a Wielkim Księstwem

¹⁵ AGAD, KRSW 4762 a, f. 213 v. „ku horodkowi bielskiemu”.

¹⁶ AGAD, Kapiciana 62.

¹⁷ W 1499 r. wspomniany mieszczanin rajgrodzki (AGAD, Kapiciana 77), w 1509/29 Rajgród zwany jest miastem (AGAD, Dok. miast nr 7564 i 7566; „Arch. Sbornik”, jw., str. 25), w 1529 r. wspomniany ratusz („Arch. Sbornik”, jw., str. 25, według Pocięchy, jw., t. III, str. 252 należy datować wydrukowany tam akt na rok 1529, a nie na 1536). W 1552 r. nadanie prawa na 2 jarmarki (AGAD, tzw. „Metryka Litewska”, t. I B 31, f. 247). Nadanie prawa magdeburskiego nastąpiło dopiero za rządów córki Jana Radziwiłła, starosty żmudzkiego, Anny Kiszczynnej, wojewodziny witebskiej. Dokładna data nadania jest sporna. Lustracja z 1661/64 r. (AGAD, Metryka Koronna, dz. XVIII, nr 64, str. 603) podaje rok 1562, Baliński i Lipiński, (Starożytna Polska, t. II, Warszawa 1845, str. 1331) i Jabłonowski, Podlasie, cz. II, str. 72, rok 1566, odpis dokumentu w obłacie z 1664 r. (AGAD, Kapiciana 63), rok 1568.

¹⁸ W 1519 r. Mikołaj Radziwiłł, kanclerz WXL odnowił starą fundację z powodu utraty dokumentu fundacyjnego parafii rajgrodzkiej (Bibl. Czartoryskich, rkp 1777, str. 305-307). Zapewne powstała ona za czasów w. ks. Witolda, jak parafia w Goniądzu („Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej”, wyd. ks. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków 1948, t. I, nr 400).

¹⁹ Bibl. Czartoryskich, rkp 1775, str. 2037-2038. W akcie tym podano, że Bargłów leży w powiecie knyszyńskim.

Litewskim spowodowały powstanie kilku szlaków handlowych, łączących oba kraje. Szlak biegnący z Grodna wchodził w okolicach uroczyska puszczańskiego Lipsk w puszcę Perstuńską, którą przekraczał za Netą. Początkowo biegł on tylko na Rajgród i tam rozdzielał się na drogę, prowadzącą na Mazowsze i drugą zdążającą do Ełku. Z czasem powstało za rzeką Netą odgałęzienie, biegnące jedną odnogą na teren zasiedlonego pasa przygranicznego (Dowspuda, Raczki) i do Olecka, a drugą przez Pruwdziszki do Ełku. Według zachowanego fragmentu księgi celnej z Augustowa z 1607 r.²⁰ jechali tą drogą kupcy nie tylko z podgrodzieńskich miasteczek i osad (Lipsk, Łosośna, Nowy Dwór) lub innych zapuszczańskich miejscowości (Sejny), ale również z dalekiego Mohyłowa, Mińska, Połocka i Wilna. Idące karawany wozów kupieckich (np. Nikifor Dzienucejewicz z Mohyłowa jechał z 12 kolasami) wyjeżdżając z puszczy, lub wjeżdżając do puszczy, wymagały nieraz reperacji, a ludzie zaopatrzenia w żywność i nocleg. Dlatego też według rejestru z 1580 r. w Augustowie było najwięcej kowali i kołodziejów (10), piekarzy (stałych 15, czasowych 12) i rzeźników (10); można dodać jeszcze 17 rybaków. Inne gałęzie rzemiosła były nielicznie reprezentowane²¹. Dowodzi to, że główną przyczyną założenia Augustowa była potrzeba utworzenia ośrodka usługi szlaku handlowego u przeprawy przez rzekę na granicy puszczy²². Poza tym Augustów powstał na styku 2 różnych regionów gospodarczych: rolniczego i leśno-jeziornego. W nim mogła się również odbywać wymiana handlowa między tymi dwoma regionami gospodarczymi.

Kiedy więc nastąpiło założenie Augustowa? Założkiem jego zapewne była karczma, którą chciał założyć Jan Radziwiłł. O tym zamiarze mówi dokument Zygmunta I, który dnia 21 VIII 1526 r. (według indykty podanej w dacie tego dokumentu — 15 — w 1527 r.) pozwolił Janowi Mikołajewiczowi Radziwiłłowiczowi, podczaszemu hospodarskiemu, dzierżawcy wasiliskiemu i markowskiemu, założyć w puszczy należącej do jego dóbr rajgrodzkich, karczmę na rzece Metie, przy wielkiej drodze, która idzie z Grodna do Prawdziszek^{22a}. Jeżeli karczma ta została wzniesiona, co wydaje się bardzo pewne, to rok 1526 lub 1527 należy uważać za datę

²⁰ Arch. Państwowe w Poznaniu, Msc, nr 1206.

²¹ Jabłonowski, jw., cz. I, str. 133. Jeszcze najwięcej było szewców bo 9, poza tym było 2 kuśnierzy i 1 krawiec.

²² W tym samym celu z drugiej strony puszczy Stefan Batory lokował w 1580 r. w ościepie Lipsk w puszczy Perstuńskiej miasto Lipsk (liczył on jeszcze na rozwój handlu na rzece Biebrzy). Dokument lokacyjny wyraźnie poleca zbudowanie domu gościnnego dla kupców (AGAD KRSW 4762 a, f. 77 i nn.). Spotykane w różnych opracowaniach informacje o istnieniu tego miasteczka w 1006 r., że założono go na wzór Lipska w Saksonii, że go założyli Rusini w XI w. (A. Połujński, Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte, Warszawa 1854, t. I, str. 337) lub że zwało się ono Biebrzan (Mała Encyklopedia Miast Białostockich, „Gazeta Białostocka” nr 225 z 20/21.IX.1958 r.) nie mają żadnych podstaw i polegają na nieporozumieniu lub niezrozumieniu przez nich wykorzystywanych źródeł.

^{22a} Tekst dokumentu w AGAD, Metr. Lit. 199, s. 404.

narodzin Augustowa. Pierwszą próbę założenia miasta dopiero podjęła wielce zasłużona dla rozwoju gospodarczego dóbr królewskich na Litwie królowa Bona. W dokumencie wystawionym według sumariusza rejestrów dokumentów metryki litewskiej²³ w Krakowie 19 marca 1540 r.²⁴ poleciła założenie folwarku Zygmuntowo nad rzeką Mittą²⁵ w starostwie grodzieńskim. Może to był dalszy etap rozwoju nowej osady. Powyższy sumariusz²⁶ wspomina kopię przywileju z 1546 r. „na fundusz miasteczka Zygmuntowa Mimitha”²⁷. Rejest ten jest tak lakoniczny i wadliwie ułożony, że trudno coś z niego wydobyć, nie wiadomo więc, czy to jest pierwotny dokument lokacyjny Zygmuntowa, czy tylko dokument, polecający założenie miasta i wymierzenie jego włók. Znany jest za to pełen tekst innego dokumentu z tego samego roku. W dniu 15 kwietnia 1546 r. Zygmunt Stary wystawia list zwalniający mieszczan świeżo przez Bonę „a fundamentis” założonego miasteczka Zygmuntowa od cel i podatków na lat 15. Ten list informuje, że miasteczko zostało tak nazwane na cześć jego i jego syna²⁸. Równocześnie tego samego dnia królowa Bona ustanawia wójtem²⁹ w miasteczku Zygmuntowie uczciwego Jędrzeja Koszczyncha³⁰, z Wąsosza w ziemi wiskiej³¹. Czy lokacja Bony od razu doszła do skutku, niewiadomo (wyjazd Bony z Polski w 1556 r.). W 1555 r. jest już to miasteczko, ale pod inną nazwą — jako Augustów³². Zygmunt August³³ nadając prawo

²³ „Opisanie dokumentów i bumag chranjaščichsja v Moskovskom Archive Ministerstwa Justicii”, kniga 21, Moskva 1915, str. 378.: „Folwark Zygmuntowo. Przywilej Bony, królowej, który w sobie zamyka posadzenie znowu i zbudowanie folwarku zygmuntowskiego nad rzeką Mittą w starostwie grodzieńskim. Kraków, w piątek przed niedzielą kwietnią 1540 r. Podpis ręki królowej Bony, z pieczęcią”.

²⁴ Data ta jest chyba błędna. Sumariusz podaje „w piątek przed niedzielą kwietnią 1540 r.”. Wszystkie inne dokumenty dotyczące Zygmuntowa mają datę „czwartek przed niedzielą kwietnią 1546 r.” lub to samo po łacinie „feria quinta post Dominicam Judica 1546” a więc 15.IV.1546 r. Może więc i ten dokument należy datować na rok 1546, a wówczas należy odczytać datę — 16.IV.1546, którą jak widzimy wypada na sąsiedni dzień.

²⁵ Dziś Netta. G. B. Volovič, Revizija pušč i perechodov zverinnych v byvšem Velikom Kniażestvie Litovskom. Vilna 1867, str. 49, nazywa również Nettę Mitą. Najczęściej spotykaną formą nazwy tej rzeki jest Mieta lub Meta.

²⁶ Opisanie dokumentów..., jw., str. 379.: „Copia przywileju na fundusz miasteczka Zygmuntowa Mimitha”.

²⁷ Mimitha to albo zniekształcone Mieta.

²⁸ AGAD, Metryka Koronna, 70, f. 527-527 v.

²⁹ Zapewne wtedy otrzymał 3 włości, należące później do wójta augustowskiego. Dziś na jednej z tych włók jest wieś Wójtowskie Włoki.

³⁰ A może zwał się on Kościeszka, bo w spisie mieszczan wąsoskich z 1494 r. (AGAD, ASK I, ks. 38, f. 4 v) występuje to nazwisko.

³¹ Jeden z pierwszych burmistrzów augustowskich również pochodził z ziemi wiskiej — Wojciech Wiznianin w 1577 i 1578 r. (AGAD, ASK I, ks. 47, f. 137 i 155).

³² Inwentarz starostwa knyszyńskiego, wyd. W. Chomętowski, Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku, Warszawa 1876, str. 257-258, Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, t. II.

³³ Miasto jako herb otrzymało monogram Zygmunta Augusta — SA z koroną. SA oznacza Sigismundus Augustus, a nie Augustianae Sigillum jak informuje słabe wydawnictwo „Herby miast polskich”, Warszawa 1959.

magdeburgskie przypisuje sobie założenie miasta: „z roskazania naszoho poczato mesto saditi”³⁴.

Nadanie prawa magdeburgskiego nastąpiło w Wilnie 17 maja 1557 r. Wkrótce to nadanie zostało uzupełnione nowym. W dniu 3.VI.1564 r. w Bielsku Zygmunt August dobrze rozwijającemu się („iż w tom meste naszym nemało ludei oseoł”) miastu dodał do poprzednio danych 127 włók³⁵ jeszcze 74 włóki³⁶ oraz sianozęcia nad rzekę Metą (Netta) i pastwiska za tą rzeką w puszczy grodzieńskiej leśnictwa perstuńskiego po rzekę Kolnicę na ćwierć mili.

W różnych publikacjach powtarzana jest bezkrytycznie wiadomość o założeniu Augustowa na miejscu wsi Mostki. Pochodzi ona stąd, że w 1741 r. ówczesny proboszcz augustowski ks. Piotr Paweł Pieńkowski starał się o uzyskanie aktu fundacji parafii augustowskiej. Nie wiedząc o tym, że Augustów w czasie lokacji należał do Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie zwrócił się do kancelarii litewskiej, lecz do koronnej. Urzędnicy kancelarii znaleźli w Metryce Koronnej w transumpcie Stefana Batorego z 8.II.1578 r. akt fundacji parafii w zakładanym również za Zygmunta Augusta innym mieście Augustów we wsi Mosty w starostwie bełskim z dnia 23.VII.1549 r. Po transumowaniu przez Augusta III wydali dokument ks. Pieńkowskiemu. Dokument ten z pieczęcią Augusta III do dziś dnia znajduje się w archiwum parafii augustowskiej. Zapis dokumentowy *Mosthi* odczytano jako *Mostki* i w ten sposób powstały Mostki. Korzystający z tego dokumentu badacze przejęli zawarte w tym dokumencie wiadomości³⁷, a za nimi powtórzyli inni. Nikt z tych, którzy zaglądali do tego dokumentu, nie zauważył, że w dokumencie jest mowa o staroście bełskim i Bełzie, pod którym leży miasteczko Mosty Wielkie, zwane kiedyś również Augustowem. Wystarczy również zajrzeć do Metryki Koronnej, gdzie obok wpisu tego dokumentu jest inny dokument dotyczący tego miasta z dokładnym określeniem, o jakie miasto chodzi³⁸. W ten sposób powstały przed

³⁴ Tymoteusz Lipiński (Baliński i Lipiński, jw., t. II, str. 1333) korzystając ze zdefektowanego odpisu (AGAD, Metryka Koronna, 410, str. 419-422) zaopatrzono go na marginesie w datę (może datę wpisu do Metryki Litewskiej) 16 maja 1561 r. pierwszy wprowadził do literatury przedmiotu błędną datę lokacji Augustowa.

³⁵ Może nadane zostały w którymś z dokumentów z 1546 r., bo dokument lokacyjny z 1557 r. nic nie mówi o włókach.

³⁶ AGAD, Dok. miast, nr 3915. Były już na nich wsie Żarnowo i Biernatki (zob. Inwentarz star. knyszyńskiego, jw., str. 289). Turówka powstała po 1576 r. (zob. Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959, str. 111).

³⁷ Pierwszy o Mostkach napisał chyba J. Jarnutowski, *Miasto Augustów*, „Biblioteka Warszawska”, t. II (1863), str. 149.

³⁸ *Maticularum Regni Poloniae Summaria*, ed. T. Wierzbowski, Warszawa 1919, p. V, vol. 1, nr 514 i 515. Por. również Baliński, Lipiński, jw., t. II, str. 1213-1214.

dwustu laty błąd ³⁹ trwa do dnia dzisiejszego, o czym świadczą współczesne przewodniki ⁴⁰, a nawet prace naukowe ⁴¹. Proboszcz augustowski otrzymał przywilej fundacyjny według inwentarza włości augustowskiej w 1565 r. ⁴², nadający mu dziesięciowłókową wieś Borsuki pod Netą wzamian za poprzednio naznaczone mu (przy pomiarze) 3 włóki w mieście. Parafia augustowska objęła tylko miasto i jego przedmieścia: Żarnowo, Biernatki, Turówkę i Uścianki.

Niedługo po lokacji Augustów zmienił swą przynależność państwową. W 1569 r. wraz z całym Podlasiem odłączony od Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazł się w Koronie. Wkrótce nastąpiła również zmiana przynależności administracyjno-gospodarczej. Po Annie z Radziwiłłów w Kiszczynie, wojewodzinie witebskiej w 1571 r. na Zygmunta Augusta spadły dobra rajgrodzkie i goniądzkie. Utworzono z nich osobne starostwa, a włość augustowską odłączono od starostwa knyszyńskiego i utworzono samodzielne starostwa augustowskie. Pierwszym starostą augustowskim i równocześnie rajgrodzkim został Marcin Dulski, brat Jana, późniejszego podskarbiego wielkiego koronnego. Nowy starosta objął starostwa w dniu 21 września 1571 r. ⁴³. Rezydencja starosty wspólnego dla obu starostw była początkowo w Rajgrodzie, później, gdy zerwała się „unia personalna” starostw, we wsi Netta, która w ten sposób stała się „rezydencjonalną” stolicą starostwa augustowskiego. Nie zaszkodziło to w niczym miastu, które w dalszym ciągu rozwijało się usuwając w cień stary Rajgród.

Może warto zastanowić się, kto z ramienia Bony i Zygmunta Augusta zakładał Augustów. Gdy zakładano Zygmuntowo, wówczas funkcję namiestników grodzieńskich pełnili: w 1545 r. Andrzej Nieprzecki, w latach 1547-1551 Wojciech Kimbar ⁴⁴. Gdy należał on już do starostwa knyszyńskiego, starostą tam był Piotr Chwalczewski (1553-1564). Piotr Chwalczewski występuje w różnych źródłach, dotyczących Augustowa. M.in. inwentarz z roku 1565 informuje ⁴⁵: „W mieście Auguście (sic) jest dom w rynku na rogu ku Prusom stojący, za pana Chwalczewskiego zbudowany, który, jako dają sprawę, miałby być dla urzędu dwornego postawion”. Pochodzący z woj. kaliskiego Piotr Chwal-

³⁹ Po raz pierwszy sprostowałem go w artykule „Zbliża się 400 rocznica Augustowa” w „Gazecie Białostockiej”, nr 201 (1914) z 2/3.XI.1957 r.

⁴⁰ Por. choćby A. Patla, *Piękno ziemi suwalsko-augustowskiej*, Warszawa 1959, str. 80, zawierający i w innych miejscach w części historycznej sporo błędów, nie mówiąc już o lukach. To samo dotyczy słabego „Słownika geografii turystycznej Polski”, t. I, Warszawa 1956, str. 6.

⁴¹ Np. bardzo cenna praca P. Szafera i W. Trzebińskiego, *Projekty przebudowy Augustowa 1815-1830*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, r. II, Warszawa 1953, z. 3, str. 13.

⁴² AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, nr 213.

⁴³ AGAD, ASK I, ks. 47, f. 16v.

⁴⁴ Boniecki, *Poczet rodów...*, jw., cz. II, str. XXIX.

⁴⁵ AGAD, Arch. Potockich z Radzyna, nr 213, f. 3.

czewski, podkomorzy kaliski(zmarł w 1566 r. jako kasztelan biechowski) wyrósł w otoczeniu Bony, był redaktorem „Ustawy Włócznej” i głównym kierownikiem wielkiej reformy agrarnej, zwaną pomiara włóczną w Wielkim Księstwie Litewskim. Ten jeden z najwybitniejszych ówczesnych ekonomistów, już w latach czterdziestych dworzanin królowej Bony, może uchodzić za właściwego budowniczego miasta i autora jego rozplanowania. Wiadomo, że od około 1555 r. zarządzał on wszystkimi dobrami królewskimi na Litwie. Starostwo knyszyńskie, w którym założył co najmniej 16 wsi i liczne stawy, doprowadził do takiego rozkwitu, że uchodziło ono za najlepiej zagospodarowane dobra na Litwie⁴⁶. Bezpośrednimi wykonawcami w budowie miasta byli sami mieszczanie z wójtem i burmistrzami na czele. Gdy realizacja budowy nowego miasta powiodła się, wówczas król nadał mu prawo miejskie. Nie był to jednak początek budowy miasta, lecz jej koniec, i za taki należy uważać rok 1557 w dziejach Augustowa.

Oryginał dokumentu lokacyjnego miasta Augustowa, znajdujący się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, był znany archiwistom, ale nieznany historykom i regionalistom, którzy powołując się na opublikowane przez Tymoteusza Lipińskiego w „Starożytnej Polsce”⁴⁷ fragmenty tego przywileju na podstawie niepełnego odpisu, w dalszym ciągu podtrzymywali błędną datę nadania praw miejskich miastu⁴⁸.

Dokument ten, przechowywany niegdyś w ratuszu augustowskim, stojącym na środku rynku — przetrwał nawet zagładę Augustowa i jego ludności w czasie najazdu sprzymierzonych z Polską lecz niesfornych Tatarów w 1656 r. po bitwie pod Prostkami. W czasie tworzenia w latach 1826-1830 archiwów przy trybunałach sądowych znalazł się w archiwum w Łomży. Między rokiem 1883-1888, gdy zwożono akta ziemskie, grodzkie i miejskie, przewieziony został do Archiwum Głównego w Warszawie, z którego losami odtąd jest stale związany⁴⁹.

⁴⁶ W. Pociecha, P. Chwalczewski, *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków 1938, str. 2-3. W czasie korekty niniejszego artykułu znalazłem wzmiankę potwierdzającą rolę Chwalczewskiego. Mianowicie w akcie komisarzskim z 1599 r. dotyczącym granicy dóbr Krasny Bór powiedziano, że drogę z Knyszyna do Augustowa wraz z mostem na rzece Bobrze wytrybował Chwalczewski, „gdy miasto Augustów zakładał” (AGAD, Metr. Kor. 410: s. 1065-1066).

⁴⁷ Baliński, Lipiński, *iw.*, t. II, str. 1333.

⁴⁸ Z powodu tej omyłki 400 rocznica lokacji Augustowa była obchodzona dopiero w 1961 r. Autor niniejszego artykułu pisząc w „Gazecie Białostockiej” („Zbliża się 400 rocznica”..., *iw.*) o zbliżającej się rocznicy również podawał rok 1561, choć już w 1953 r. P. Szafer i W. Trzebiński, *Projekty przebudowy*..., *iw.*, podali rok 1557 na podstawie AGAD, KRSW 4762 a.

⁴⁹ T. Wierzbowski, *Opis aktów, przechowywanych w Warszawskim Archiwum Głównym*, t. II, Warszawa 1917, „Pomniki Prawa”, t. IV, str. VII, XVII; *Archiwum Główne Akt Dawnych, Przewodnik po zespołach*, t. I. *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1958, str. 137. Mówią o tym również sygnatury na odwrocie dokumentu.

Augustów w roku nadania prawa magdeburskiego należał do Wielkiego Księstwa Litewskiego, dlatego też dokument lokacyjny (i następny z 1564 r.) został wystawiony w ruskim jako języku urzędowym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jedynie podpis króla Zygmunta Augusta jest po łacinie.

Publikuję ten dokument według zasad wyrażonych w „Instrukcji Wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych”⁵⁰. Nie uwzględniono znaków twardych i miękkich ze względu na trudności techniczne druku. Odczytu i transliteracji dokonała kol. mgr Krystyna Nizio, którą proszę o przyjęcie serdecznego podziękowania za koleżeńską pomoc.

Wilno, 17 maja 1557

Zygmunt August nadaje zakładanemu miastu Augustów prawo magdeburskie, daje wagę, jatki piekarskie, solne, szewskie, postrzygalnię i wolności takie, jakie obowiązują w Wilnie, ustanawia 2 jarmarki z wolnością do 10 lat, 2 targi oraz nadaje wolność łowienia ryb w jez. Necku i na rzece Necie do wsi Netty.

Or. Archiwum Główne Akt Dawnych, Dokumenty miast nr 3883; pergamin o wymiarach 61 × 58,5 cm z zakładką 20 cm, złożony trzykrotnie tj. w 6 złożeń, prawy róg nieznacznie ucięty, u góry podłużna plama na całą długość z zaciekami na złamaniach w głąb dokumentu wskutek zamoknięcia, które spowodowało zblędnięcie w tym miejscu pisma; część pisma z prawej strony wskutek używania wytarta ale czytelna; pismo równe i czytelne. Pieczęć z laku czerwonego w miseczce z wosku na sznurze plecionym żółto-różowym, częściowo wyblakłym. Na odwrocie napis związany z lustracją starostwa augustowskiego: Reproductum tempore lustrationis Anno 1659 et 1661 expedit diebus — (nieczytelne) — Anno 1664. Olbrachtus Adianus Lasocki, dapifer Terrae Wyssogrodiensis, Sec[retarius] S[acrae] R[egiae] M[ajest]at[is], iudex protunc Tribunalis Regni, m[anu] p[ro]p[ri]a oraz adnotacja z sygnaturą: N. 1 BBB 1557 die 17 maja Zygmunta Augusta w Wilnie, sygnatury polskie ^{VI-560} 3 263 Łomża 2320 N. 13 N° R 53 Augustów i rosyjska na nalepce M.Ju. Warszawskij Główny Archiw Drewnich Aktow. Zał. IV, Szkał 4, Paczka 4, n. 3883.

Kop. 1. AGAD, dok. miast nr 3974, oryg. transumpt króla Stefana z 31.I.1578 r. przetłumaczonego z języka ruskiego na język polski oryginału. — 2. AGAD, dok. miast nr 4058, oryg. transumpt króla Zygmunta III z 26.X.1611 oryg. transumptu króla Stefana (kop. 1). 3. AGAD, dok. miast nr 4133, oryg. transumpt króla Władysława IV z 6.V.1638 oryg. transumptu króla Stefana (kop. 1). — 4. AGAD, dok. miast nr 4179, oryg. transumpt króla Michała z 7.XI.1669 oryg. transumptu króla Władysława IV (kop. 3). — 5. AGAD, dok. miast nr 4205, oryg. transumpt króla Jana III z 5.V.1677, oryg. transumptu króla Michała (kop. 4). — 6. AGAD, dok. miast nr 4234, oryg. transumpt króla Augusta II z 20.II.1702, oryg. transumptu króla Jana III (kop. 5). — 7. AGAD, dok. miast nr 4330, oryg. transumptu króla Stanisława Augusta z 4.III.1767, oryg. transumptu króla Augusta III z 22.XII.1744, który transumował oryg. transumpt króla Augusta II (kop. 6). — 8. AGAD, Kapiciana, pudło 55, wierzytelny odpis z początku XIX w. oblaty z ksiąg grodzkich goniądzkich z 21.X.1785 r., oryg. transumptu króla Stanisława Augusta (kop. 7). — 9. AGAD, Metryka Koronna 410, f. 419-420, zdefektowany (brak po-

⁵⁰ Opublikowana w „Archiwum Komisji Historycznej PAU”, S. 2, t. II, ogólnego zbioru, t. XIV, Kraków 1930, str. 1-40 (o publikacji źródeł ruskich na str. 7-9).

czątku i końca) z pierwszej połowy XIX w. odpis po rusku literami łacińskimi wpiś w *Metryce Litewskiej* ks. 45, f. 11, pod błędną datą 16.V.1561. — 10. AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 4762 a. f. 4-15, wierzytelny odpis z 25.IV.1826 wierzytelnego odpisu z 25.X.1822 or. ekstraktu bez daty z oblaty w księgach grodzkich goniądzkich z 21.X.1785, oryg. transumptu króla Stanisława Augusta (kop. 7).

Reg. AGAD, Kapiciana, pudło 42, str. 644—646, według oblaty z ksiąg grodzkich goniądzkich z 21.X.1785, oryg. transumptu króla Stanisława Augusta (kop. 7).

Wyd. Przedruk obszernych fragmentów według kop. 9, M. Baliński, *T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, Warszawa 1845, t. II, str. 1333 i wyd. II, t. III, Warszawa 1886, str. 462-463, powtórzony z błędnymi informacjami wstępnymi w *Kalendarzu-Informatorze Tow. Miłośników Ziemi Białostockiej, Białystok 1958, str. 29.*

Zigimont Awgust Bożeju miłostju korol polskii, welikii knjaz litowski, ruskii, pruskii, żmotskii, mazowieckii i inych — cznim znamenito sim listom naszym chto na neho posmotrit abo czuczci eho wslyszyt nyne-sznim i na potom buduczim komu budet potrzeba toho wedati szto z rozkazania naszoho poczato mesto saditi u wolosti naszoi knyszynskoi nad rekoju Metoju pri hranicy pruskoj ktoroesa nazywaet Awhustowo. Ino my chotaczi toe mesto naszo i wsich obawateli meszczan tamosznich laskoju naszoju hospodarskoju i wolnostami praw maydeburских obdarowati i w możnostach rozsziriti i dla toho daem z laski naszoe hospodarskoe tomu prerezczonemu — mestu i wsim poddanym naszym w nem obywajuczim prawo nemeckoe maitborskoe, ktoroho meszczane i obawateli tam sedeczi wo wsich artykułach i członkach tomu prawu należaczich wziwati i imsa suditi i raditi w rzeczach welikich i małych sami mezi soboju meszczane i z hostmi priezdimi zawždy i na potomnyi czasy ni pered kim innym odno pered woitom abo lentwoitom tamosznim sprawowatisa majut potomu jako i w przedneiszom meste naszom wilenskom zachowywaetsa i daem moc zupolnuju woitowi, kotoryi w tom meste naszom Awhustowe ot nas wstawlen budet, i eho lentwoitowi sedeczi na sudech i sprawujuczim sudowyii sprawy tak mezi meszczany jako i hostmi priezdajuczimi odnakuju sprawiedliwost u sprawach mestskich i wo wsich inych i krwawych tym prawom maitborskim nemeckim, ktoroe budet na pisme ot nas dano, suditi i skazywati i winnych karati podle wystupu i artykułow w tom prawie opisanych. Nadto wyimuem wsich meszczan awhustowskich ot sudow panow woewod, starost, derżawec i wsich wradnikow naszych i knażiczich i inych ljudei rycerskich tak iż ni pered kim innym odno pered swoim woitom sprawowatisa i suditi majut. A k tomu na pozitok i na potreby mestu toho daem tomu predreczonemu mestu wahu, jatki mesnyi i jatki pekarskii, solenyi, szweckii i postrihaczni, wsi pozitki i wolnosti jakosa obyczai takowych pozitkow w meste wilenskom zachowywaet. Nadto też wstanowiliesmo w tom wiszei menenom meste naszom Awhustowie dwa jarmarki w koždyi hod na czasy i dni pewnyi to est odin na den swatoho Petra a druhi na nowoe leto, kotorych mesz-

czane mesta toho wziwati i wsakimi rzeczimi, towary bez placzenia myt dobrowolne torhowati majut ot daty w sem liste naszom opisanom do desati let, a hdy onye deset let wyidet tohdy tolko odin jarmarok na den swatoho Petra wolnyi ot placzenia wsich myt weczne ku požitku toho mesta zostati, a druhii na nowoe leto z dawaniem i placzeniem myta maet byti tam jako i w ynszych mesteach naszich hde jarmarki sut zachowywaetsa. Tamże w tom meste naszom Awhurstowe wstawlaem dwa torhi w koždyi tyiden, odin w subotu na perwshom rynku, a druhii wy czetwerh na Wolowym rynku, na kotorye torhi, jarmarki wolno byti majet wsim obawatelom panstw naszich i czużozemcow s towari priezdeaјuczi torhowati, prodawati i kupowati. Wolnosti też lowenia ryb w ozere Mecku i w rece Mete aż do sela Mety meszczane tamoszni awhurstowskii kryhami, zabrodniami, udami meti majut wodle ustawy wolocznoi. A na twerdosth toho i peczat naszu weleliesmo priwesiti i semu naszomu listu. Pisan w Wilni leta Bożeho narożenija tisacza patsot patidesat sedmoho (1557) mesaca maja semohonadcaci (17) dna.

Sigismundus Augustus rex, m[anu] pr[opria].

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Автор во вступительной части дает очерк истории поселенчества между рекой Элк и Аугустовской Пущей и представляет начало города. Завершением заселения земель на этой территории было основание на опушке лесов городского центра — Аугустова. Он был основан в качестве городского центра находящихся там королевских деревень и в качестве центра обмена между земледельческим и лесно-озерным регионами, а также с целью обслуживания торгового пути, девственными лесами проходившего из Великого Княжества Литовского в Кroleвец (ныне Калининград). Затем автор впервые отождествляет основанный в 1546 году королевой Боной Зыгмунтов на реке Мите с Аугустовом, приводит действительную дату привилегии магдебургского права (17.V.1557 вместо до сих пор приводимой ошибочной даты 16.V.1561) и отвергает некритически повторяемое сообщение об основании Аугустова на месте села Мостки, указывая, что это сообщение относится к местности Аугустов или Мосты Вельке в старостве (повяте) Белз. Далее автор выдвигает предположение, что настоящим основателем города был видный хозяйственный деятель Петр Хвальчевски. В конце публикует неизвестный до сих пор историкам документ привилегии магдебургского права города Аугустова от 17 мая 1557 года на основании подлинника, который находится в AGAD (Главный Архив Старинных Актов) в Варшаве.

SUMMARY

In the introductory part of his article, the author presents the history of settlements between the Elk river and the Augustów Wilderness, as well as the origins of the town of Augustów. The establishment of the urban centre of Augus-

tów, at the outskirts of the wilderness there, gives evidence of the fact that the region was completely colonized. Augustów served as an urban centre for royal villages situated nearby and as a centre of exchange between the agricultural region there and that of lakes and forests. That centre also played an important role, being situated on a trade route leading from the Grand Principality of Lithuania through the wilderness to Królewiec (Königsberg). For the first time, the author identifies the town of Zygmunt on the Mita river, established by Queen Bona in 1546, with Augustów and gives the real date of the granting of the law of Magdeburg to that town (17. May 1557 instead of the false date: 16, May 1561). He opposes an uncritical belief that the town of Augustów was established at the place of the village of Mostki, showing that that information concerns Augustów-Mosty Wielkie in the "starostwo" of Bełz (a "starostwo" — a district administered by an official called "starosta"). The author supposes that it was Piotr Chwalczewski who was the architect of the town under consideration. At the end the author publishes a document on the ground of which the law of Magdeburg was granted to Augustów on May 17th 1557. The original is in the Chief Archives in Warsaw and has not been known to historians so far.